

İlk Osmanlı Edebiyat Tarihleri ve Tarihçileri Hakkında Bazı Değerlendirmeler

Some Evaluations Early Ottoman Literature History and Its Historians

Burak Fatih AÇIKGÖZ

ÖZET

Bu makalede, Türk edebiyatının ilk edebiyat tarihlerini, daha çok da Abdülhalim Memdüh'un, Şahabettin Süleyman'ın ve Faik Reşat'ın *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* adlı eserlerini bir değerlendirmeye tâbi tutacağız. Ayrıca, ilk Osmanlı edebiyat tarihlerini kaleme alan edebiyat tarihçilerinin benzer yönlerini belirlemeye çalışacağız. Abdülhalim Memdüh'un özel hayatı, siyasi yaşamı, eserlerine ne derecede yansımıştır? Gizli cemiyetler kurma girişiminde bulunması ve tutuklanması, zor şartlarda geçen hayatını hâmisî Prenses Nazlı'nın yardımlarıyla idâme ettirmesi, sürgünlerle geçen hayatı, II. Abdülhamit muhalifi olması, uykusuzluk hastalığı yüzünden uyuşturucu karışımı ilaç kullanması hasebiyle ölmesi, ölümünün İngiltere'nin Folcestone şehrinde olması ve naaşının Prenses Nazlı'nın isteğiyle Tunus'ta misafirken beğendiği bir tepeye nakledilmesi dikkatleri çekmektedir. Yine, Abdülhalim Memdüh'un kaleme aldığı *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* adlı eserin yayımcısının II. Abdülhamit döneminde ajan olarak bilinen Ermeni kökenli Ohannes Ferit olması, Şahabettin Süleyman ile benzerlik gösteren bohem hayatları, Batı hayranı olmaları, Faik Reşat'ın gelgitlerle dolu hayatı, dinsizlikle suçlanması da önemlidir. Burada, bütün bu önemli ayrıntıları ve benzerlikleri değişik bakış açıları ile değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Abdülhalim Memdüh, Şahabettin Süleyman, Faik Reşat, *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye*, acelecilik, bohem hayat, Batı hayranlığı.

Araştırmanın türü: Araştırma.

ABSTRACT

In this essay, we will evaluate the first literature histories of Turkish literature, mostly the works of Abdülhalim Memdüh's, Şahabettin Süleyman's and Faik Reşat's called *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye*. Besides, we will try to define the similar aspects of the literature historians, writing Ottoman literature histories. To what extent are the private life of Abdülhalim Memdüh and his political life reflected in his work? It is striking that he attempted to found a secret society and he was arrested, he maintained his life passing under difficult conditions, with the help of his protector, Prenses Nazlı, his life passed with full of exiles, he became an opponent to second Abdülhamit, he died due to his using a drug-mixture for his insomnia, his death took place in Folcestone, a city of England, and his mortal remain was transferred to a hill he liked while he was a guest in Tunus at the option of Prenses Nazlı. It is significant the editor of the work named *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* written by Abdülhalim Memdüh is Ohannes Ferit with Armenian origin who was known as the agent in the period of Abdülhamit II, his bohemian life was similar to Şahabettin Süleyman's life, they were both the admirers of the West. It is also important the life of Faik Reşat was full of disorders and he was charged with paganism. We will try to assess all these questions and the similarities from different perspectives.

The first Turkish literature work known as the history of literature written by Abdülhalim Memdüh is *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* (1888-1889). After this work, nothing had been written during 22 years in the field of literature history in the Turkish literature. In the second half of the 19th century and first quarter of 20th century some articles were written on early writers and these were turned into books later on. A few works were written in the form of anthology and biography. *Kudemadan Birkaç Şair* (1881) by Rezaizade Mahmut Ekrem, *Osmanlı Şairleri* (1890) by Muallim Naci, *Eslâf* (1895-1896) by Faik Reşat are rare examples in this category. Some of these works are identified as literature history. Getting the literature history lesson into the schedules of universities and high schools had the numbers of literature history increased. In 1910 Şahabettin Süleyman, in 1911 Faik Reşat, in 1912 Ali Ekrem Bolayır and in the same year Mehmet Hayrettin, the teacher of Konya high school, published their works named *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* while in 1913, Şahabettin Süleyman and Mehmet Fuat Köprülü published *Yeni Osmanlı Târîh-i Edebiyyâtı* (The new ottoman literature history). In Turkish literature, literature histories having been written later on tended towards general Turkish literature (genel Türk edebiyatı) and westernization so in this essay we tried to compare *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* belonging to Abdülhalim Memdüh, Şahabettin Süleyman and Faik Reşat from in many aspects mostly.

In the first part of our essay, we focused on (dwell upon) the common lives and the writers who have works about the Ottoman literature history. Some of these writers gave lessons in high school while the others gave them in universities. Faik Reşat and Ali Ekrem Bolayır were in universities while Mehmet Hayrettin was in high school. Abdülhalim Memdüh, Şahabettin Süleyman and Faik Reşat have many common points. The most striking one is both three had financial problems and they lived a little bohemian lives. The bohemian life reached its peak during the teenage life of Şahabettin Süleyman. In his teenage life, Abdülhalim Memdüh became the member of many secret societies. Abdülhalim Memdüh got the comfortable life thanks to the marriage with Prenses Nazlı, the daughter of the prince Mustafa Fazıl Paşa and as Abdülhalim Memdüh, Şahabettin Süleyman also lived in comfort thanks to a marriage. We know Mustafa Fazıl Paşa was sponsor of many newspapers and magazines of new Ottoman society in Ottoman political history in 19th century. Mustafa Fazıl Paşa was also a mason. Both Abdülhalim Memdüh and Şahabettin Süleyman died in their young ages abroad that this is really interesting. Abdülhalim Memdüh died in the age of 39 in Folcestone, England owing to a medicine (drug) he took because of insomnia while Şahabettin Süleyman died in the age of 34 in Davos, Spain because of Spanish flu. Their deaths in young ages and abroad is interesting because it was not easy to go abroad in the last periods of Ottoman empire. These two writers could easily overcome this problem after getting rid of financial

problems thanks to their wives. Şahabettin Süleyman is fond of the west (Sweden) (Abdülhalim Memdûh and Faik Reşat were too) and could travel to the west only after his marriage. Faik Resat's life is also important. He supported the old style but after the acquaintance with the west, he became the admirer of the west and disposed all his poems related to the old styles (eski) but later on he got back to his old style. It is possible to resemble him to Ziya Paşa. Abdi, from Şarkikarahisar, one of the pioneers of the old literature and poet blamed Faik Reşat for *frenklik* and irreligion that this was a big accusation. It is a striking fact that the writers having created the first works of Ottoman literature admired for the west and lived bohemian lives. At the same time Abdülhalim Memdûh's being Young Turk (Jön Türk) gains importance at this point. It can be said Memdûh also had problems with regime. His life full of banishment confirms this situation. It is interesting that Faik Reşat travelled to Trablusgarp with an eager of mektupçuluk in the year he suffered from financial difficulties. Trablusgarp was also visited by Abdülhalim Memdûh. He must have published *Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* in Konya he and Ali Kemal were banished to. It is possible to say Faik Reşat was a conscious literature historian.

In this part of the essay we will try to compare the first ottoman histories in some aspects. As mentioned before, we will take as a base the Works of Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat (*Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye*). Moreover, we will benefit from the other literature histories and the Works written in the field of anthology and biography. It is possible to categorize the evaluations made in this section in 3 titles under the main title, the content analysis on *Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye*.

Keywords: Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman, Faik Reşat, Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye, hastiness, bohemian life, admiration for west.

The type of research: Investigation.

Giriş

Türk edebiyatının edebiyat tarihi ismiyle bilinen ilk eseri, Abdülhalim Memdûh'un kaleme aldığı *Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye (1888/1889)* adlı çalışmadır. Türk edebiyatında, bu eserden sonra yaklaşık olarak yirmi bir, yirmi iki yıl edebiyat tarihi ismiyle eser kaleme alınmamıştır. 19. yy'ın ikinci yarısı ile 20. yy'ın ilk çeyreğinde, gazete ve dergilerde, eski şairlerimizi anlatan birtakım yazılar yazılmış ve bunlar, daha sonraki süreçte kitap haline getirilmiştir. Rezaizâde Mahmut Ekrem'in *Kudemadan Birkaç Şair (1888)* ve Muallim Naci'nin *Osmanlı Şairleri (1890)* adlı eserleriyle Faik Reşat'ın *Eslâfı (1895/1896)* bu antoloji ve biyografi kitaplarından birkaçıdır. Bu eserlerden bazıları, edebiyat tarihi hüviyetine sahiptir.

Edebiyat tarihi dersinin, Darülfünûn ve idâdilerin ders programlarına konulması, edebiyat tarihi sahasında yazılan eserlerde artışa sebep olmuştur. Şahabettin Süleyman, miladî 1910 yılında; Faik Reşat, 1911'de; Ali Ekrem Bolayır, 1912 yılında ve aynı yıl içerisinde Konya İdâdi'si öğretmeni Mehmet Hayrettin, *Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* isimli eserlerini yayımlamışlardır. 1913'te ise Şahabettin Süleyman ve Mehmet Fuat Köprülü, *Yeni Osmanlı Târih-i Edebiyyâtı* isimli eseri yayımlamışlardır. Türk edebiyatında, sonraki süreçte yazılan edebiyat tarihleri, daha çok genel Türk edebiyatına ve Batılılaşma devri Türk edebiyatına yönelmiştir. Bundan dolayı biz, bu yazımızda, daha çok Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat'ın *Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* isimli çalışmalarını, *Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyyeler Üzerinde İçerik İncelemesi* başlığı altında, belirli yönlerden değerlendireceğiz.

Asıl konuya geçmeden önce, ilk Osmanlı edebiyat tarihlerini yazan yazarların yaşamlarının, belirli yönlerden (ferdî, siyasî, sosyal) ele alınması gerekir. Edebiyat araştırmalarında yazar-eser, yazar-toplum ilişkisinin önemi yadsınamaz. Bu noktada, Edward Said'in görüşlerine katılmamak mümkün değildir.

"İnsanî bilimlerin alanında üretilmiş hiçbir eserin yaratıcısı içinde yaşadığı toplumun insanlarından biri olmanın ötesinde bir varlık taşıyamaz, bunu gözden kaçırmak veya umursamak mümkün değildir. Yazar hayatın şartları ile sınırlıdır." (Said, 1998; 26).

Bu ifadedeki gerçekliği göz ardı etmeyerek konumuz dâhilindeki yazarların yaşamlarında görülen ortak noktaları da tespit etmeye çalıştık. Yazımızın birinci bölümünde; Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat'ın yaşamlarında görülen ortak noktaları, *Yazarların Ferdî, Sosyal ve Siyasî Hayatlarındaki Benzer Yönler* başlığı altında bir değerlendirmeye tâbi tutacağız. İkinci bölümde ise, yazarların aynı isimdeki eserlerini (*Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye*), *Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyyeler Üzerinde İçerik İncelemesi* başlığı altında, alt maddelerle, içerik yönünden değerlendireceğiz.

1. Yazarların Ferdî, Sosyal ve Siyasî Hayatlarındaki Benzer Yönler

Târih-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye başlıklı eserleri kaleme alan yazarlardan bazıları; idâdilerde, bazıları ise, Darülfünûn'da ders vermiştir. Faik Reşat ve Ali Ekrem Bolayır, halef-selef olarak, Darülfünûn'da; Şahabettin Süleyman, Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'nde, İstanbul Sultânisi'nde ve Vefa İdâdisi'nde ders vermiştir. Abdülhalim Memdûh ise özel dersler vermiştir. Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat'ın pek çok yönden ortak noktaları vardır. Bunlardan dikkatimizi çeken en önemlisi, üçünün de

para ve geçim sıkıntısı çekmesi ve az çok bohem bir hayat yaşamasıdır. Bu bohem hayat, Şahabettin Süleyman'da gençlik yıllarında had safhada olmuştur.

"Şahabeddin Süleyman'a dair hatıralarını anlatan hemen herkes, onun Mülkiye yıllarından başlayarak evleninceye kadar bir bohem hayatı yaşadığında birleşir. Şahabeddin Süleyman, bekârlık yıllarında bu bohem hayatından ötürü, daima para sıkıntısı çeker. Gerek resmî vazifesinden gerekse yazı ve kitaplarından aldığı para, ona bir türlü yetmemektedir." (Polat, 1987; 18).

Şahabeddin Süleyman'ın evlenmeden önceki yaşamı ve şahsiyeti hakkındaki en canlı tasvirleri, Yakup Kadri yapmıştır:

"...Devamlı bir para ihtiyacı içindeydi." (a.g.m., 1987; 20).

"...İnsandaki bütün manevî değerlerin ve yüksek telâkkî ettiğimiz bütün hislerin kaynağını cinsî güdülerde aramaktan büyük bir zevk duyardı." (a.g.m., 1987; 20).

"...Sözde ne aşka, ne dostluğa ne de başka sevgilere inanırdı. Bütün kadınları aldattığını, dostlarını ihmal ettiğini, ana-babasını hiç sevmeyişini, kardeşlerine hiçbir yakınlık duymadığını söyledi. Lakin gerçekte kadınlar tarafından aldatılan, dostları tarafından ihmal edilen, genç yaşından beri aile şefkatinden yoksun bırakılan kendisi idi." (a.g.m., 1987; 20-21).

Abdülhalim Memdûh'un sürgünlerle geçen hayatı, II. Abdülhamit yönetimine muhalif olması ile izah edilebilir. Abdülhalim Memdûh, gençlik yıllarında, pek çok gizli cemiyete üye olmuş ve bu cemiyetlerde aktif olarak faaliyet göstermiştir. Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Prenses Nazlı'nın yardımları ile rahata kavuşan Abdülhalim Memdûh gibi Şahabettin Süleyman da, İhsân Râif ile yaptığı evlilik sonucunda, maddî ve manevî anlamda rahata kavuşmuştur. Şahabettin Süleyman, bu evlilikten sonra da bohem hayatını sürdürmüştür.

"Bekârlığında daima para sıkıntısı çektiğini söylediğimiz Şahabeddin Süleyman'ın gayet varlıklı bir kadınla yaptığı bu evlilik, onun hayatında ve yaşayış tarzında büyük değişiklik doğurur. Daima hayranlık duyduğu Garb'a (İsviçre) karısının zenginliği sayesinde seyahat edecek, para sıkıntısından kurtulacak, hepsinden mühimmi sağlığını harap eden sefahet hayatından düzgün bir aile hayatına geçecektir." (a.g.m., 1987; 24).

"Ancak Şahabeddin Süleyman evliliğinin ilk aylarında, daha önce beraber yaşadığı kadınlardan alâkasını tamamen kesmiş değildir." (a.g.m., 1987; 25).

Abdülhalim Memdûh'un hâmisi Prenses Nazlı'nın babası Mustafa Fazıl Paşa'nın, 19. yüzyıl Osmanlı siyasî tarihi içerisinde, Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile birçok dergi ve gazetenin finansörlüğünü yaptığı da bilinmektedir (Çelik, 1992; 112-115).

Türk dostluğuyla tanınan David Urquhart, Mustafa Fazıl Paşa'yı, "Kendisi anormal derecede çok servete sahip, fakat her türlü idraktan mahrum ve Türk karakterinden asla nasibi olmayan, sahip bulunduğu serveti, Paris'te Avrupalının her türlü ablâksizliğine bulaşarak barçayan bir adamdır." (Çelik, 1992; 113) sözleri ile tanıtır. Mustafa Fazıl Paşa, aynı zamanda, bir masondur (Muradoğlu, 2006). Abdülhalim Memdûh'un hâmisi olan Prenses Nazlı'nın yetiştiği çevrenin sefihliği dikkatleri çekmektedir. Abdülhalim Memdûh da Şahabettin Süleyman da yurt dışında ve genç yaşta vefat etmiştir ki, bu nokta da çok ilginçtir. Abdülhalim Memdûh, uyku hastalığı sonucunda aldığı uyuşturucu karışımı bir ilaç sebebiyle, İngiltere'nin Folcestone şehrinde, 39 yaşında (Enginün, 1994; 309); Şahabettin Süleyman ise, İsviçre'nin Davos/Platz kasabasında, İspanyol gribi sebebiyle, 34 yaşında vefat etmiştir (Polat, 1987; 26). Bu yazarların genç yaşta ve yurt dışında ölmeleri de dikkat çekicidir. Çünkü, Osmanlı'nın son dönemlerinde yurt dışına çıkabilmek, pek çok sebepten dolayı çok kolay değildir. Ekonomik sıkıntılarında hâmeleri sayesinde kurtulan bu yazarlar ise, rahat bir hayata kavuşmaları neticesinde bu engelleri kolaylıkla aşabilmişlerdir(!)

Şahabettin Süleyman, Batı (İsviçre) hayranıdır (Abdülhalim Memdûh ve eski-yeni tartışması yaşayan Faik Reşat da öyledir) ve oraya gezilerini, ancak yaptığı evlilikten sonra rahatça gerçekleştirebilmiştir. Faik Reşat'ın gelgitlerle dolu hayatı da önemlidir. Bir dönem eskiyi (Eski Türk edebiyatı) savunan yazar, daha sonra Batı'yı tanıyınca Batı (Batı edebiyatı) hayranı olmuş ve eski tarzda yazdığı bütün şiirlerini yok etmiş; fakat daha sonra yine eskiye yönelmiştir. Onu, bu yönüyle, Ziya Paşa'ya benzetebiliriz. Eski edebiyat taraftarlarının en önde gelenlerinden ve divan sahibi bir şair olan Şarkikarahisarlı Abdi, **Hakâiku'l-vekâyi'** isimli gazetede yazdığı yazıda Faik Reşat'ı *frenklik* ve *dinsizlik*le suçlamıştır ki, bu çok büyük ve önemli bir ithamdır. Edebiyat tarihi vadisinde önemli bir isim olan Faik Reşat'a karşı kullanılan *dinsizlik* ithamı,

dikkatleri çekmektedir. Ayrıca, Abdi, bir terki-i bend yazarak Faik Reşat'ı Türk şiir ve edebiyatının düşmanı ilan etmiştir ki, bu da çok iddialı bir ithamdır (Akün, 1995; 104).

Osmanlı edebiyatının ilklerini yazacak yazarların Batı hayranı olmaları, gelgitlerle dolu bohem bir hayat sürmeleri dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, Abdülhalim Memdûh'un bir Jön Türk olması da bu noktada önem kazanmaktadır. Memdûh'un, rejimle de bir problem içerisinde olduğunu çok rahatlıkla söyleyebiliriz. Sürgünlerle geçen hayatı da bunu doğrulamaktadır. Savruk bir hayat ve Türk edebiyatının edebiyat tarihindeki (ilk olma hasebiyle) mihveri Abdülhalim Memdûh...(!) Faik Reşat'ın, geçim sıkıntısı çektiği yıllarda mektupçuluk hevesiyle Trablusgarp'a gitmesi de ilginçtir. Trablusgarp, Abdülhalim Memdûh'un da ziyaret ettiği yerlerdendir. Trablusgarp, bir malî kaynak yeri olabilir mi? Bu soruyu günümüz Orta Doğu problemleri ile daha geniş ve ayrıntılı olarak düşünmek ve değerlendirmek gerekir. Fakat bu konu, bizim yazımızın kapsamını aşar. Yine, Abdülhalim Memdûh, *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye'*'yi Ali Kemal ile birlikte sürgün edildiği Konya'da, sürgün yıllarında tamamlamış ve yayımlamış olmalıdır. Çünkü, eserin yayımlandığı yıllarda Memdûh, Konya'da sürgündedir. Diğer yazarlardan farklı olarak Faik Reşat'ın bilinçli bir edebiyat tarihçisi olduğunu söyleyebiliriz.

"Kendimizin yapamayıp da yabancıların bize dair meydana getirmeye muvaffak oldukları eserler karşısında daima üzüntü duyduğunu ifade eden Fâik Reşat, eski müelliflerin gerekli malzeme ve kaynakları hazırlamış oldukları halde, edebî geçmişlerine merak duymayan nesiller bunlar üzerinde çalışma gayreti göstermediklerinden edebiyat tarihimizin bir türlü meydana konulamamış olması üzerinde durarak bunun ne derece büyük bir kayıp olduğuna işaret eder." (Akün, 1995; 105-106).

Bütün bu benzerliklerin ve kalıp hayat şekillerinin yanında, Osmanlı edebiyatının ilklerini yazacak yazarların sefih ve bohem hayatları ve eserlerindeki eksiklikler, zihinlerde soru işaretleri bırakmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ve Cumhuriyetin ilk yılları, misyonerlerin, Anadolu coğrafyasında, etkin bir şekilde misyonerlik faaliyetleri yürüttüğü bir dönemdir. İlmî anlamda misyonerlik faaliyetlerinin varlığının delili olarak şu örnek dikkat çekmektedir. Hristiyan misyonerler, Ziya Paşa'ya rüşvet karşılığında kitap yazdırmak istemişler; fakat Ziya Paşa onlara şu cevabı vermiştir:

"Efendi!... Siz beni, paraya; dinini, ismini, milliyetini satar bir adam mı zannediyorsunuz?" (Göçgün, 1987; 9).

O dönemde, bu tür faaliyetlere karşı, şahsî ve millî bir duruş gösteren Ziya Paşa, bize, dikkatli olmamız gerektiğini, yirminci yüzyılın başlarında hissettirmiştir. Ziya Paşa gibi millî bir duruş gösteremeyenler ya da gösteremeyecek olanlar o dönemde var mıydı? Akıllara gelen bu tür soruların cevabını, şu an için net bir şekilde ifade edemiyoruz. Fakat, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine bile bir uydurma cilt ilave edilebilmesi, Fatih Kanunnamesi'nin (*Teşkilat kanunnamesi*) sıhhatinin günümüzde hâlâ tartışılıyor olması ve Oryantalizm'in varlığı da göz önünde bulundurulduğunda, konumuz dâhilindeki yazarların hayatlarının, Osmanlı'nın siyasî ve sosyal yapısı içerisindeki önemi, daha da artar. Ayrıca, böyle bir teklifi Ziya Paşa kabul etmemiş olsa bile, Osmanlı'nın son dönemlerinde, bu işi zevkle yapacak birçok insanın olduğunu tahmin etmek zor değildir (Coşkun, 2009; 193). Bu noktada, eserler üzerinde, üslup çalışmaları ile iç ve dış kaynak tenkidi gibi çalışmaların da yapılması gerekir. Abdülhalim Memdûh'un, Bâkî gibi bir şaire, eserinde yer vermemesinin izahı zor olsa gerek. Abdülhalim Memdûh, tabii ki, daha birçok şair ve yazara, eserinde (*Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye'*) yer vermemiştir. Onun, savruk sosyal ve siyasî hayatı, eserlerine, acaba yansımış mıdır? Bir edebiyat tarihçisimiz ve edebiyat tarihine kaynaklık edebilecek temel eserler olan tezkirelerden istifade etmiyorsunuz. Daha önce de belirttiğimiz gibi, edebiyat araştırmalarının temelinde insanın bulunduğu göz önünden uzak tutulmamalıdır. Abdülhalim Memdûh'un siyasî ve sosyal hayatının eserlerine yansımış yansımamış olduğunu, diğer eserleri üzerinde de gerekli muhteva ve üslup çalışmaları yapmak suretiyle, daha sonraki çalışmalarda netleştireceğiz. Fakat, bu noktada, rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Abdülhalim Memdûh'un savruk hayatı, *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye'*'de görülür.

Çalışmamızın bu kısmında, ilk Osmanlı edebiyat tarihlerini, içerik yönünden ele alacağız. Burada, yazının başında da belirttiğimiz gibi, Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat'ın eserlerini (*Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye'*) temel alacağız. Diğer edebiyat tarihi, antoloji ve biyografi kitabı mahiyetindeki eserlerden de, mukayese etmek amacı ile istifade edeceğiz. Bu bölümdeki değerlendirmelerimizi, *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye'ler Üzerinde İçerik İncelemesi*' ana başlığı içerisinde üç alt başlıkta toplayabiliriz.

2. *Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Osmâniyyeler Üzerinde İçerik İncelemesi*

2.1. Yazarların Eserlerinde Kullandıkları Metotlar ve Eserleri Yazma Amaçları

Türk edebiyatında kaleme alınan ilk Osmanlı edebiyat tarihi olan, Abdülhalîm Memdûh’un *Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Osmâniyye* isimli çalışmasında, edebiyat tarihi için gerekli olan belli bir metot kullanılmamıştır. Bu tespiti, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat’ın eserleri için de söyleyebiliriz. Her üç yazar da, kitabı yazma amaçlarından, ayrıntılı olarak bahsetmemiştir. Abdülhalîm Memdûh, şairlerin ve ediplerin değil, edebiyatın hâlini tercüme ettiğini söylemiş; bu yüzden de, şairlerin biyografisi üzerinde çok fazla durmadığını ifade etmiştir:

“Bunda şu ‘arâ ve üdebânın değil edebiyâtın terceme-i hâli -mümkün mertebe- anlaşılma matlûb olduğundan müşâriün-ileyhimin ser-güzeştleri ma’lûm olduğu derecede bile yazılmamış ve yazılmağa lüzûm da görülmemiştir.” (Memdûh, 1306; 7).

Faik Reşat’ın, hâl tercümeleri ve biyografik bilgiye verdiği önem, *Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Osmâniyye*’yi yazmasına bir zemin oluşturmuştur. Fakat, Abdülhalîm Memdûh ve Şahabettin Süleyman’ın böyle bir fikre nasıl vardıkları tartışmalıdır. Bu durumu, kaynaklarda da göremiyoruz. Şahabettin Süleyman’ın, bu konuda hiçbir yazısı da yoktur. Bu boşluğu, Nazım Hikmet Polat şu şekilde ifade eder:

“Şahabettin Süleyman, edebiyat tarihi vadisindeki ilk eseri olan *Tarih-i Edebiyat-ı Osmanîye*’yi yazıncaya kadar (14 Eylül 1326/27 Eylül 1910), bir edebiyat tarihçisi için gereken tettebbuata sahip olduğunu gösterecek tek yazı kaleme almış değildir.” (Polat, 1987; 131).

Bu sözler, akıllarda, pek çok soru işareti bırakır. Edebiyat tarihi sahasında, gerekli donanıma sahip olduğunu gösterecek tek bir yazı kaleme almayan Şahabettin Süleyman, edebiyat tarihini oluştururken, kimlerden etkilenmiş ya da ilham almıştır? Bu türden soruların cevabı, ancak, eser üzerinde gerekli üslup çalışmalarının yapılması ile belirlenebilir.

Abdülhalîm Memdûh, eserini oluştururken, *eserlerin tarihini* önemsemiş ve edebiyat tarihini, o şekilde oluşturmuştur. Şahabettin Süleyman, *edebî ürünlerin işlenişini* ön planda tutmuştur. Faik Reşat ise, edebiyat tarihi anlayışını, *zirveler üzerine* bina etmiştir (Yüksel Seçkin, 1997; 140).

2.2. Eserlerin Hacimleri, Eserlerde Yazarların Edebî Türlerle Yaklaşımları ve Edebiyat Dönemlerinin Adlandırılmaları

Abdülhalîm Memdûh’un eseri (*Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Osmâniyye*), hacim bakımından, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat’ın eserine bakarak, daha az bilgiyi ihtiva eder. Abdülhalîm Memdûh, eserinde, 27 şair ve edebiyatçı hakkında bilgi vermiştir. Bu sayı, diğer iki eserde ise, bu rakamın hemen hemen iki üç katına ulaşmıştır. Şahabettin Süleyman’ın eserinde (*Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Osmâniyye*), 80 civarında şair ve yazar yer alır. Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat’ın *Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Osmâniyye*’leri, hemen hemen aynı hacimdedir. Muallim Naci’nin *Osmanlı Şairleri* adlı eserinde ise *Mecmua-i Muallimî*’de yayımlananlarla birlikte 38 şair yer alır. Muallim Nâci, bir başka eseri *Eslâfta (1895/1896)* yaklaşık 80 şairden bahseder.

Bu eserlerde yer bulmayan önemli şairler vardır. Abdülhalîm Memdûh; Bâkî, Hayâlî, Neşâtî gibi birçok önemli şaire, eserinde, yer vermemiştir. Aynı durumu, Şahabettin Süleyman’da da görüyoruz. Şahabettin Süleyman Kadı Burhanettin, Ahmedî, Atâî, Nev’î, Ahmet Mithat Efendi, Sami Paşazâde Sezâî, Ali Ekrem Bolayır, Ahmet Hikmet, Ahmet Şuayp gibi birçok isime, eserinde, yer vermemiştir. Faik Reşat bu konuda biraz daha kapsayıcı olmuş ve bu şairlere yer vermiştir. Konumuz dâhilindeki yazarların, eserlerini yayımlamış oldukları yıllarda kaleme alınmış eserlerde, 16. yüzyıl Osmanlı sahası Türk edebiyatının en önemli ismi olan Bâkî’ye yer verilmesine karşılık, Abdülhalîm Memdûh’un yazdığı edebiyat tarihinde bu isme yer verilmemesi, çok büyük bir eksikliklerdir. Abdülhalîm Memdûh’un *Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Osmâniyye (1888-1889)* isimli çalışması ile aynı yıllarda yayımlanan Muallim Naci’nin *Osmanlı Şairleri (1307/1890)* ve Recaizâde Mahmut Ekrem’in *Kudemadan Birkaç Şair (1888)* isimli çalışmasında, 16. yüzyıl Osmanlı sahası Türk edebiyatının en önemli şairi olan Bâkî’nin yer aldığını görürüz. Recaizâde Mahmut Ekrem’in *Kudemadan Birkaç Şair* ile Abdülhalîm Memdûh’un *Târîh-i Edebiyyât-ı ‘Osmâniyye* isimli çalışması, aynı yıllarda yayımlanmıştır. Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*’nde, Bâkî’den, şu şekilde bahseder:

“O asrın en büyük şairi addolunduğu, kendisine “sultânü’ş-şu‘arâ” ünvanının verilmesinden anlaşılabilir.” (Naci, 2000; 26).

Kendi dönemi içerisinde *şairler sultanı* olarak tanınan bir şairi, Türk edebiyatının ilk edebiyat tarihçisinin unutmaması (!) düşünülemez... Batı, Abdülhalim Memdûh'un, *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* isimli çalışmayı kaleme aldığı 1888-1889'lu yıllardan yaklaşık olarak doksan, yüz yıl kadar önce, Bâkî'yi tanımış ve onun hakkında, Fransızca'ya, çeviriler bile yapmıştır. Abdülhalim Memdûh'un, bir asır sonrasında, Bâkî'ye, eserinde yer vermemesi, edebiyat tarihinden habersiz kaldığını gösterir. Eserinde, Reşit Paşa'ya, yenilikçi olması hasebiyle sayfalar ayıran Abdülhalim Memdûh, Nâbi gibi önemli bir şaire, ancak yarım sayfa ayırabilmiştir. Yine, Reşit Paşa'yı anlattığı kısımda, onun ölümüne müteakip yıllarda bizde romanın işitilmediğini, tiyatronun olmadığını söyleyen Abdülhalim Memdûh, tarihçi Hayrullah Efendi'nin oyunlarından da habersiz olduğunu hissettirmiştir. Ayrıca, *Nizâm-ı Cedid*'in övüldüğü, *Yeniçeri Ocağı*'nın eleştirisinin yapıldığı mısralarla ilgili olarak *Numûne-i Edebiyyât*'tan alıntı yaptığı kısımlarda, bu konu üzerine sayfalar ayıran Abdülhalim Memdûh, eserinde, birçok şairden bahsetmemiş (Bâkî, Hayâlî, Zâtî,... gibi); birçok şairi (Nâbî,... gibi) de, kısa ve yüzeysel cümlelerle ifade etmiştir.

Konumuz dâhilindeki yazarların, Osmanlı şiirini, nasıl ve kimle başlattıkları önemlidir. Abdülhalim Memdûh, Osmanlı şiirini *Fuzûlî* ile başlatır (Memdûh, 1306; 12). Faik Reşat ise *Âşık Paşa* ile başlatır (Seçkin Yüksel, 1997; 128). Bu tespitler subjektiftir. Osmanlı şiirini, Fuzûlî ile başlatmak yanlıştır ve her ne düşünülürse düşünülün doğru değildir. Âşık Paşa ile başlatmak ise Yunus Emre ve Kadı Burhaneddin gibi şairleri yok saymak demektir (Akün, 1995; 108). Faik Reşat, Osmanlı şiirini Âşık Paşa ile başlatmasının sebebini, Âşık Paşa'nın, aruz veznini, Türk şiirine ilk defa tatbik eden kişi olması ile açıklar ki, bu değerlendirme de subjektiftir. Çünkü, Osmanlı şiiri, aruzun tatbiki ile başlatılmaz; başlatılmamalıdır. Ayrıca, Yunus Emre'nin de aruzla yazılmış çok güzel şiirleri vardır. Osmanlı edebiyatını, Şahabettin Süleyman da, *Âşık Paşa* ile başlatmıştır. Faik Reşat ve Şahabettin Süleyman, Osmanlı şiirinin başlangıcı hususunda, aynı noktayı merkeze almışlardır. Muallim Nâci'ye göre de, *Abmed Paşa*, Osmanlı şiirinin kurucularındandır (Naci, 2000; 7).

Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat'ın, Osmanlı edebiyat tarihini, J.W. Gibb gibi sadece şiir ekseninde değerlendirmeleri, büyük bir eksiklik olarak dikkat çeker. Bu yazarların eserlerinde, nesir türünün yeri, pek belirgin değildir. Diğer türler ise hemen hemen hiç yok gibidir (şiir türü bu kapsamın dışındadır). Abdülhalim Memdûh, eleştiri türünden de bahsetmiş ve bu türün bizde ilk temsilcileri olarak Şinasi ve Namık Kemal'i görmüştür ki, bu tespit yerindedir. Abdülhalim Memdûh, sözden bahsettiği kısımda, sözü, *nazım* ve *nesir* olmak üzere ikiye ayırır:

"Söz 'ale'l-utlâk nazım ile nesir gibi iki bedraka-i efkâra inkışâm ediyor; bu mehâsin-i insânîyye ise gıyâ o mâlikâne-i nutkun birer şevher-i vezni mesâbesindedir ki, biri libâs-ı âbenk ile tezyyün eder, edâ-yı letâfetle hırâmân olur; diğeri reng-i ulhiyyetle televvün eder, âheng-i tabî'atla nümâyân olur." (Memdûh, 1306; 4).

Abdülhalim Memdûh'un eserinde, kısmî olarak Sinan Paşa ile ele alınan nesir türü, Şahabettin Süleyman'ın eserinde, birden çok isimle; Faik Reşat'ın eserinde ise, Darîr ve Sinan Paşa ekseninde ele alınır. Ayrıca, Karamanlı Nişancı Mehmet Paşa da, Faik Reşat'ın eserinde yer alan nasirlerdendir. Şahabettin Süleyman, eserinde, şair ve nasirleri, karışık olarak vermiştir (Çetin, 1988; 131). Bu durum, eserin, düzenli bir şekilde oluşturulmadığını gösterir.

Yazarlarımız, edebiyat tarihinin başlangıcı noktasında, farklı dönem anlayışlarına sahiptir:

"Edebiyat tarihini, on beşinci asırdan başlatan Abdülhalim Memdûh, eserinde yalnızca 'Edebiyyât-ı Osmâniyye' diye adlandırdığı bir edebî dönem ve bunun kapsamı içinde 'Devr-i Teceddüd' adını verdiği bir alt dönemi konu edinmiştir." (Çetin, 1988; 95).

Şahabettin Süleyman'da da, bir dönem anlayışı vardır. Fakat, bu dönem anlayışı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, düzensiz, aynı zamanda çok indî ve subjektiftir. "Faik Reşat'a göre (ise) edebî dönemlerin belirleyici unsurları arasında 'Tarz-ı beyân' ve 'Eşkâl-i nazım' konularındaki yenilik ve değişiklikler bulunmaktadır." (a.g.e., 1988; 104). Faik Reşat, eserini, Abdülhalim Memdûh ve Şahabettin Süleyman'dan daha sonra kaleme almıştır. Fakat, dönem adlandırmaları hususunda, onlardan daha başarısızdır. Faik Reşat'ın *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye* adlı çalışmasının ikinci baskısı yayımlanmadan önce, Mehmet Fuat Köprülü'nün, *Bilgi Mecmuası*'nda, *Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl* başlıklı makalesi yayımlanmıştır. Fakat, Faik Reşat'ın, bu makaleden, haberi yoktur. Mehmet Fuat Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın kaleme almış oldukları *Yeni Osmanlı Târîh-i Edebiyyâtı* isimli çalışmada, Faik Reşat'ın eserinden izler göremememiz de, bu düşüncüyü desteklemektedir. Faik Reşat'ın eserinde, her dönemde o dönemle ilgili genel bilgiler verildikten sonra,

dönemin şairleri tanıtılmıştır. Faik Reşat, dönemin dil özellikleri hakkında da bilgi vermiştir. Ayrıca, o, dönemleri, kendinden önceki dönemlerle mukayese etmek yolu ile değerlendirmiştir.

2.3. Eserlerde Tezkirelerin Kullanımı ve Yazarların Edebiyat Tarihi Tanımları

İncelediğimiz her üç eserde, tezkirecilik anlayışının genel anlamda devam ettiğini görürüz. Fakat, Abdülhalim Memdûh, eserinde, tezkirelerden bahsetmemiştir. Bu durum, neyi ifade eder ya da edebilir? Abdülhalim Memdûh, Türk edebiyatının, aynı zamanda Osmanlı sahası Türk edebiyatının ilk edebiyat tarihini kaleme almıştır. Edebiyat tarihine kaynaklık edebilecek en önemli eserler, tezkirelerdir. Tezkirelerden istifade edilmemesi, büyük bir eksikliklerdir. Sadece, Kaşıkçı-zâde'nin *Tezkiye-i Şuarâ*'sından dipnot olarak bahseden Abdülhalim Memdûh, son tezkirecilerimizden olan Fatin Efendi'den de sadece isim olarak bahsetmiş; onun da, edebiyatımızda, çok fazla öneme sahip birisi olmadığını ifade etmiştir. Burada, önemli olan husus şu ki, Kaşıkçı-zâde'nin *Tezkiye-i Şuarâ*'sı, hâlâ kayıptır ve bulunamamıştır; belki de kaybedilmiştir(!) Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat ise, tezkirelerden yararlanmışlardır. Faik Reşat; Latîfî, Âli, Âşik Çelebi, Hasan Çelebi; Şahabettin Süleyman ise, Latîfî başta olmak üzere Kafzâde Fâizî gibi tezkirecilerden istifade etmiştir. Fakat, son yıllarda, Latîfî tezkiresi başta olmak üzere birçok tezkirenin sahihliği tartışılmaktadır. Bu tartışma, bize göre önemlidir. Şahabettin Süleyman, daha önce de belirttiğimiz gibi, *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye'*yi kaleme alana kadar tek bir yazı yazmış değildir. Bu noktada, Prof. Dr. Menderes Coşkun'un şu ifadelerine kulak vermek gerekir:

“Şehabettin Süleyman, Osmanlı edebiyat tarihini yazarken, Latîfî Tezkiresi ve Fâizî'nin antolojik tezkiresi dışındaki tezkirelerden haberi yokmuş gibi davranmıştır. Latîfî tezkiresi H.

1314/1896'da Osmanlı edebiyatını öğrenmek isteyen araştırmacılara kaynak olarak sunulmuştur. Latîfî tezkiresi sunulmamış olsaydı, Şehabettin Süleyman'ın edebiyat tarihi de Memdub'ununki gibi şaşırıcı derecede sığ kalırdı. Eski Osmanlı şairleriyle ilgili bilgi azlığı, 1900'lu yıllardan sonra İstanbul toplumuna sunulan tezkirelerin tenkidini engellemiştir. Zira cehalet ve donanımsızlık, acziyet doğurur. 18. ve 19. asırda Türklerin kendi siyasî ve edebî geçmişleriyle ilgili bilgisizlikleri, Oryantalistleri, meşhur isimler adına sabte tarihî eser üretmeye teşvik etmiş olmalıdır.” (Coşkun, 2011; 147).

Görüldüğü gibi, tezkireler, Türk edebiyatının ilk edebiyat tarihlerinin büyük bir kısmında, kaynak olarak önemli bir yer tutmaktadır. Tezkireler, aynı zamanda, antoloji ve biyografi kitabı mahiyetindeki eserlerde de temel kaynaklardır. Muallim Naci'nin *Osmanlı Şairleri* isimli çalışmasında, şuarâ tezkirelerinden ve başka kaynaklardan istifade edilmiştir. Bu eserde, İbn-i Kemâl'in *Tarih-i Nev'î-zâde Atâyî'nin Hadâyikü'l-Hakayık fî Tekmileti's-Şakayık*'ı, Ziya Paşa'nın *Harâba*'ı, Nâmîk Kemâl'in *Cezmi* ve *Tabrih-i Harâba*'ından istifade edilmiştir (Naci, 2000; 6). Muallim Naci, bir başka eseri *Eslâfta* da, Şakayık, Latîfî Tezkiresi, *Osmanlı Şairleri*, Âli Tarihi, Sehi Tezkiresi, *Künhü'l-Abbar* gibi eserlerden faydalanmıştır. Görüldüğü üzere, edebiyat tarihimizin temelini, tezkireler oluşturmaktadır. Tezkirelerin sahihliği ise, daha önce belirttiğimiz gibi, ayrı bir meseledir.

Çalışmamıza konu ettiğimiz yazarların, edebiyat tarihi tanımları da farklıdır. Abdülhalim Memdûh'a göre, edebiyat tarihi, *edebî eserlerin tarihidir*. Eserinde, edebiyat ve cemiyet ilişkisi üzerinde duran Şahabettin Süleyman ise, edebiyat tarihi tanımı yapmamıştır. Faik Reşat da, *nazm ve nesir*den oluşan bir edebiyat tarihi tanımı yapmıştır ki, bu tanım, çok indî ve eksiktir.

Sonuç

Edebiyat tarihi, bir milletin edebî eserlerinin tarihidir. Bir milletin evlâdı, bu edebî eserlerle şuurlanır ve iftihar eder. Bu eserler, geçmiş ile gelecek arasında köprü kurar. Bu eserleri ve bu eserlerin yazarlarını kayıt altına almak da, titizlik ve özveri gerektirir. Edebiyat tarihi yazarlığı, bir şuur meselesidir ve hiç de kolay değildir. Bunun için metot, disiplin ve emek gerekir. Bohem hayat, siyaset, uyuşturucu sarhoşluğunun verdiği ihmâl, kayıtsız şartsız Batı hayranlığı ve en önemlisi de şuarsızlık, edebiyat tarihçisinin dışında kalmalıdır. Bir eseri okumadan, önemsemeden önce eserin müellifine şüphe ile yaklaşmak gerekir; çünkü, o eser, müellifinden ayrı değildir. Bu konuda, Edward Hallet Carr şöyle der: “Bir kere tarihin olguları bize hiçbir zaman ‘arı’ olarak gelmezler, çünkü arı bir biçimde var olmazlar ve var olamazlar: Her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak yansır. Bundan şu sonuç çıkar ki bir tarih eserini ele alınca, ilk ilgileneceğimizi, içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır.” (Carr, 1993; 29).

Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat'ın yaşamlarında, birçok yönden benzerlik söz konusudur: Batı hayranlığı, bohem hayat, acelecilik... gibi. Bu benzerlikler, yazarların eserlerine de yansımıştır. Bunlardan en önemlisi, eserlerin “acelece” yazılmış olmalarıdır. Bizi, bu kaniya vardırın, eserlerdeki ihmaller ve keyfiliklerdir. Bu noktada, Faik Reşat'ı, ayrı bir yerde tutmak gerekir. O, edebiyat tarihinin yüzyıllarca oluşturulamamasının acısını, sürekli hissetmiş ve bunu dile getirmiştir. Fakat, onun da, döneminde dinsizlikle suçlanması, dikkatleri üzerine çeker. Abdülhalim Memdûh'un, Bâkî gibi önemli bir şaire eserinde yer vermemesi, tezkirelerden istifade etmemesi, gereksiz konulara sayfalarca yer ayırmasına karşılık, önemli isimlere yeniliğin öncüsü değil diye(!) sayfacıklar ayırması vb. birçok sebep, dikkatleri çeker. Şahabettin Süleyman'ın, *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye'*yi kaleme alana kadar, edebiyat tarihi ile ilgili hiçbir yazı, makale kaleme almaması da onun aceleciliğinin en önemli göstergelerindendir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Abdülhalim Memdûh, Şahabettin Süleyman ve Faik Reşat'ın, Türk-Osmanlı edebiyatında ilk olmaları hasebiyle değerli olan *Târîh-i Edebiyyât-ı 'Osmâniyye'* isimli çalışmalarının, Türk edebiyatı tarihindeki asıl yerlerinin, eserler üzerinde yapılacak üslûp çalışmaları ile belirlenmesi gerekir.

Kaynaklar

- Akün, Ö. F. (1995). Fâik Reşâd. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (Cilt 12, s. 103-109). Ankara.
- Carr, Edward Hallett. **Tarih Nedir**, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Coşkun, M. (2009). “*Türk Tarih ve Edebiyat Kaynaklarının İç ve Dış Tenkidi Meselesi*”, **Turkish Studies**, sayı: 4/2, s. 1-11.
- Coşkun, M. (2011). “*Latîfî'de Oryantalizmin Parmak İzleri: Latîfî'nin Türk ve İslam Büyüklerini Anekdotlar Vasıtasıyla Değersizleştirme Gayreti*”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı: 23, s. 1-25.
- Çelik, H. (1992). “*Türkiye'de İlk Laiklik Teklifi ve Arka Planı*”, **Türkiye Günlüğü**, sayı: 19, Yaz, s. 112-115.
- Çetin, N. (1988). “*Tanzimat'tan Fuat Köprülü'ye Kadar Bizde Edebiyat Tarihçiliği*”. **Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Enginün, İnci (hazırlayan). **Abdülhak Hâmid'in Hatıraları**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1994.
- Göçgün, Önder. **Ziyâ Paşa**, İzmir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Memdûh, Abdülhalim. **Târîh-i Edebiyyât-ı Osmâniyye**, (yayımlayan: Ohannes Ferîd) Mahmut Bey Matbaası, 1306 (1888-1889).
- Muradoğlu, A. (2006). **Mason İhtilalciler Çırağan Sarayı'nı Bastı**. <<http://yenisafak.com.tr/arsiv/2006/mart/26/izdusum.html>>, [Erişim Tarihi: 22. 01. 2012].
- Polat, Dr. Nâzım Hikmet. **Şahabettin Süleyman**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Reşat, Faik. **Eslâf**, İstanbul, Âlem Matbaası, Cilt I-II, 1311/1312-1895/1896.
- Said, Edward. **Oryantalizm**, çev. Nezih Uzel, İstanbul, İrfan Yayınevi, 4. baskı, 1998.
- Yüksel Seçkin, S. (1997). “*Faik Reşad'ın Hayatı ve Eserleri*”. **Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.